

M. Mulin, Ja. Kalnin, V. Andreev.

М. Мулин, Я. Кальнин, В. Андреев.

Bicen ɕyjv em da anь saqlamaqlыq.

Qovalanь I. kɵsyrgendi.

Уборка и хранение сена.

Перевод И. Кобаева.

Издание Кароблиздата
Кисловодск
1932 г.

Bicen işlevny-ɕeñil, ɕiger ɕyryŝge salyrqa.

7-ci kraj-partkonferensianь etgen onovu vla ajtxanь —1932 ɕylda malɕylyqnь хажьгьп kɵltyrlyrge devdi. Har bir ana toņuz sovхозлада 10-ŝar, fermalada*) 8-şer vala tavarca eterge, qaloqan malla da kereklicica tyz va-qylyrqa em da savuloqan mallanь sytleri 25% qadar kɵvge ajlanьgьsa, alaj igi vaqyvv kyterge kerekdi.

Bu 7-ci kraj-partkonferensia ajtxanca malqa qaramaqlyq ellede part jacejkalanь, komsomollanь vojunla-gьna qatь vorc etiliniь salьnandь. Bu salьnnan vorc part-jacejkalaqa, har kommunistge, komsomolqa alaj anьlaŝьnyrqa kerekdi; ol verilgen vujruqnu (salьnnan vorcnu) tolturuv ɕanьndan har ɕerde alɕylyq etiv, ylgy kɵrgyzyv kyreŝmeklikdi

*) Ferma, — ferma-dev kolхозлада birleşiv voŝaqan ne tuqum mal da vol-sun, tyŝьndan satьlynyь alьnqan mal bolsun, aladan (savluq malladan, qoј maldan, at maldan d. a. k. toņuz maldan) qoŝla qurav, alanь хажьrlarьп sat-xan etedile-aq ajtyladь.

Part jacejkala, komsomolla sovхозlada, kolхозlada, gruppalada d. a. k. qaloqan ellilede malnъ, anъ telysyny vaşь saqlanъv өser çanъna kyreşirge kerekdile. Bu oqarъ ajtylqanca malnъ igi çyrytyr, өsdyryr ycyn, mal aşnъ erkin, tolu volurca çьjarqa kerekdi. Mal vaqym-sъz yjremezligi, xajъr vermezligi kimgе da belgilidi.

1930-31 çyllada Krajnъ part komiteti bla Kraj ispolkomnu—çaravlu çalqъ ыз qalmaj işleniv, silos da-mizege da salъnъv, mal aş tolu volurca çьjъlsъn-degen onovlarъ işde tolturulmaqan sevevli, Krajda mal kytgen bir qaum sovхозlada, kolхозlada malnъ uaqъ-telysy arьqqa verilgeni, aslam tely qoraqanъ, d. a. k. qьsъr qalmaqlyqъ em da xajъrъ azqa ajlanъnъ korylgendi. Ol sevevden ikinci veşçyllyq planda malnъ vaşъn-sanъn xajъrъn da çenil xalda өsdyryv, kesi qьjъnъv bla çaşaqan, artьqsъz da işci xalqnъ mal-et kereksiz eter ycyn, tolu mal aşnъ çьjarqa kerekdi.

Malnъ yjretir ycyn, mal aşnъ xazьrlaqandan sora da anъ tav çyrytyrge, saq qararqa kerekdi.

Sovхозlada, kolхозlada, gruppalada malnъ tav çyrytylmegenine, aş tolu çьjъlmaqanъna, malcъlyqda, viciende çalqavla bla, işlegenlege teң qaravqa, teң хаq verivge, ellede part jacejkala suvuq qaraj esele, partianъ mal yjremklikde vaş çolun, muratъn tolturmaj, vuziуq voladъla.

1931-32 ç. ç. kolhozla bla fermalanъ mallarъna vicienni-mal-aşnъ tamamъ etiv, alanъ mallarъn igi vaqmaqlyqъn işde koryzyrge kerekdi. Kolhozla bla tovarnъj fermalanъ ajaq usyne salъv, mal mylklerin qarьvlu-kөv etmeklikni partia har varъvьzqa da vorc etiv salqandъ.

„Krasnъj Kolos“ atly kolhozda MTS Georgij rajonda em ullulanъ virine sanala edi. 60-dan artьq inek

zamansыз quruqan edile. 15-inekni ertdennileri vla inirgi savuloqanlarından birer litr syt kem volub başlaqan edi. 26 inek vla 26 vuzov da olyv qoraqan edile. Qozlaqan inekle vla qьsьr tuarla birge ҫьjьlvьv turqandyла.

Bu tuqum mal ҫarsьvnu sьltavu nedi desegiz: em aloqьn-mal aş tolu volurca ҫьjьlmaqan edi. Ekincisi—mallaqа igi qaralmaqan edi. Har adam allьnda ҫyrytgen malьna aьjьvsьz qaramaqandy. Anь kivik erincekle ҫalqavla vla malqа igi qaraqanlanь ten koryv, ten хаq vergenleri sevevli, işlegenle da talrvьv işlemegendile. Bu oqarь aьjьtьnnan kolhoznu pravleniasь mal ҫarsьoqanь (qoraqanь) sьltavu qarar kerekli volqanьn bilmej, mal aş-viceni az volqandan koredi.

Belorecenskij rajonda „Qьzьl-Oktjabr“ atь kolhozda va MTF-нь viceni mal aşь da tolu volqanlaj, qarar kerekli mallanь munu allьnda aьjьlqan MTF daca ҫar-sьtxandy.

MTF-da malqа vu aьjьlqanca ҫaravsuz qaramaqlyq-нь avruvu-mal yjremeklikni, anь хajьrь oьsmeklikni vilirge unamaqanьq, syjmeqenlikdi.

Belorecenskij MTF vaşxasь volmaj, usy vla ҫol sal-dьtьv, ҫyrylgen arvazdy. Har bir ajda kolhozcula işlede 35 kere almaşьna edile. Fermanь tamadasь sav eki ьj-ьqнь fermada volmaj ajlana edi. Kelse da kynyn kart-ojnaqan vla kec ete edi. Bir talaj ҫolda 46 inek savulmaj qalqan kəzyvleri volqandy.

Silosdan (mizegeden) adetica aьlv, vaşьn ҫavmaqanlarь sevevli 15% sьraf volqandy. Amvarda 405 pud змьx (makuxa) turqanlaj, anь aşatьr amaltьn 85 tananь aьlqqa vergendile. Mal aşь erkin turqanlaj, fermada zavod tuqum tuarlanь-inekleni qarьvsuz etiv, bavdan eşikge sьqalmazca etgendile. Salskij rajonda „Ҷanь dunja“ atь

kolhoznu tamadaş Stalin çoldaşny „Brigadalanь, çыяnlanь birer belgili işge begitiv (işden auşunmaj)“ degen sözyn ters çanь bla etiv turqandy. Brigadala bla çыяnlanь işlerinden auşduruv turqandy. Kolhoznu tamadaş „har kim da syjgenica ajlanьv хайр etsin,“-dev har adamny tersine uvlav turqandy. Anь sözleri bla bir işni वो-şamaqanlaj, andan erigiv, birine көсyv, işle көв çarsь-qandyла.

Fermalada va (tav har ne işde da l. Q.) vaşşylyq, suvuq qarav bla ne хайръ, zaranь volluqu kimge da acьqdy.

Влань varьşында ajtьloqanь—mьndan arь partia bla pravitelstvo ajtxan kivik fermalada, kolхозлада mal mylkny ajaq usyne salьv, igi ajьvşyз qarav, malçы-lyqny хайрън өсdyryг усyndy. Ajtьлннан—çyrygen mal aşлада, vıcen birinci çaraqan em da bek kerekli bir zatdy. Artьqşyз da bir qaum malla usyn (çegilgenle, sauloqanla, qoj malla) amalsьz kerekli mal aşdy. Alaj volqanь usyn Krajkom bla Kraj ispolkom nenca kere vıjruq etgen esele da, calqь ыzla toluşu bla işlenmegendile.

Bu vıjruqlanь, oqarь esgerilgen ullu sovхозla, kolхозla krajda tolturmaqandyла. Bir qaum kolхозla, fermala kulakla çyrytgen söz bla „savan көв syrsek, malny mirzev bla da сьqarьvşyз“ degen aqьlla bla vıcen işlevge qol silkiв qojadyла. Ol tuqum zaranь-kulakla sözy bla vьlтыр talaj kolхозлада mal yjretivnu хақында salьннан plannь çartь qojuv, aşny tamamly çыmaj, malny qolajşyз etgendile. Bir qaum kolхозлада syrylgen vıcen urluq atxan oqaj esen, vıcen ыzlarьн savdan хайрланmaqandyла. Vıcen ызны çartьşь calьnmaj çartьşь da dьrьнда qalьv, сыraf volqandy.

Konstantin, Novorossijskij d. a. k. vaşxa rajonlada savan tykgyclerinde mal kytyvny zamanьnda quramaqandьla, ylgy ucyn, Dubovskij rajonnu alajьq; 1931 ғыlda bicen mardasьz kecigiv işlennendi. 170 min gadan 20 kynde quru*) 65 min ga calьnьv ғыьloqan edi. Kьrdьkь calqanda tyldy iş, bicen—zamanьnda karnaqa, tişge kirgendedi. Dubrovskij rajonda va vьlaj tuqum bicen ғыьv volmaqandь. Brigadala, ғыьnla allaj bir ғыlavluq—cij bellik etgendile, bicenlerin ғыjar amaltьn. Talaj ғыlda va kьrdьk qavdanь qalьv, tatьvu qalmaj calьnandь. Qacda savan oruloqan zamanda da bicen ғыьv voşalmaqan edi. Vьlaj kecigiv, uzajьv bicen işlevla bicen ьzь tyz tolusu vьlaxьrlanmazlyqь kimge da acьq voladь. Agronomluq vьl verilgen volçal bicen işlerge eki qat sozulqan edi. Ol tuqum kecigiv—uzajьv bicen işlemeklikni partia vьl pravitelstvonu vьjruqun tolturmaqandan vaşxasь volmajdь. Dubrovskij rajonda bir qaum kolxozlada va brigadala, ғыьnla bicen işlevny vek ғыnil vardьrqandьla. Alaj'a vь rajonda el partorganizasiala kolxozlanь kolxozla vьl, brigadalanь brigadala vьl erişdiriv işni (sosalizma erişivny) qurajalmaqandьla. Alaj vь vь rajon bicen işlevde kəv artxa da qalьv, kəv ғыravlu biceni da, calqь ьzь da sьraf volub qalqandь.

Dubrovskij rajondaca, ғыlavluq, bicen işlevny tavьsьz ғыraşdьrmaqlyq vьl, bicenni zamanьn ozdurmaqlyq vaşxa rajonlada da volqandь.

Rajon kolxozsojuzdan vaşcьlyq, ғыruq tavьlmaj, kəv kolxozlada bicen işlev kampania хьль—мьль kesi allyna varqandь. Kolxoz jacejkala vьl rajon partorgani-

*) Səzny varqanь bicenni maşina qarьv vьl işlenneniyl yəyndendi.

zasiala, kolhoz pravlenialanь vıcen işlevge, mal aş çыjv-
qa, opportunistleca“ art ajlandыroqanlarьn tyzetmegen-
dile. 1930-31 çылada vıcen çыjqan kampanialada көv
çartыьqla volqandy. Мыndan aрь ol çartыьqlanь vol-
durmazqa bek kyreşirge kerekdi.

Savan syryvge ijilgenca, vıcen işlevge da alaj aqы
völyrge kerekdi. Bytev çaravlu çer qalmaj салыньв, silos
—mizege planьn tolturuv (2 million tonna*), 660 miң
ga urluq vıcen 125 miң ga da tamьrlь aşla (mal cy-
gyndyr, tyv qobusda), gardoş kivik zatlıca көv savan
syryv, mal aşьn tolu çыjmaqыqнь tolu çыjarqa dev 7-ci
Krajpartkonferensia onovunda qatь ajtxandь. Bu салыьnan
qatь işni kolhozla sөzsyz ozduruv toltururqa kerekdile.

Вьы, Krajda sovхозlanьqыlanь ajtmaj, keci allьna
vitgen-qьşыьq vıcenne 1 million 395 miң ga, syrylyv
vitgen kьrdьk calqь-ьzda 471, 290 ga volurqa kerekdi.
Başьnda ajtylqan çer vaurdan 2 million tonna vıcen iş-
leniv çыjarqa kerekdi.

Bicenni көvysyn kolhozla işlerge kerekdile, alqan
kolhozqa kirmegen çarыla vla ortalyqlaqa az kesegi çe-
terikdi. Bıcen işlevny igi esge алыь, kьrdьk vişiv aqar-
dan alqa 10-15 kynny icinde voşarqa kerekdi. Alaj zama-
nьnda voşar ycyn, vıcen işlevge ertderekden хазыг vo-
luv tururqa kerekdi. Bıcenne vьlaj zamanьnda quralьv-
nu аjьвь rajon partorganizasialanь, kolhozsojuzlanь vojunla-
rьnda volurqa kerekdi. Kolхозlada partjacejkala, el sovetle
har kolhozda pravlenialanь adamlarьndan, gruppaladan
virer adamнь qatь vojunlarьna салыьrqa kerekdile. Ol
ajьыloqan adamla vıcenne zamanьnda сьqьvqa, артыqsyz

*) Tonna—61 putdan артыьqьraqдь.

da vek vıcende işlemeklikni tav çaraşır çapıpa saq volurqa kerekdile.

Kolxozlada, gruppalada vıcenıde sıqıan vıgadalada çıjınlada mızamıñ alaj kycly qurarıqa kerekdi—ne azda çaravlu çer qalmaj işlenırca. Vıcenıde sıqardan alojın çıjılv (soveşcanıada) calqıscılanı kynde, ajda işlerik mardaların velgili eterge kerekdi. Vıcen işlegen közyvde har ne tuqum işni da tamamlı „trudodenne“ tergelırge kerekdi. Vıcenılıkde har kımni da haqı işlegenıne kere tergelırge kerekdi. Vıcen işlevny tamam tınlı eter ucyn, kolxozlada, ellede jacejkala calqıda salınan mızamıqa mardaqa saq volub, qazavat etıv, alcılyq etıv, ulgy volub çyırırge kerekdile. Vıcen işde kolxozlada, gruppalada vıgadalalı (çıjınlalı) icinde erışıv işlevny kycly vardırırqa kerekdi. Kolxozla vla, vıgadalalı (çıjınlalı) vıgadalalı çıjıqanda, dırında, gebende, tış qalaqanda d. a. k. qalaqan işlede erışıv işlerge söz verıv, qaqtı vla vegıtıv, işge kırıre kerekdile.

Traktorla vla vıcen işlegen, traktor stansıala volıqan rajonlada, vıcenı zamaında işlev çıjıv kolxoz pravlenleden sora da, traktor stansıalı tamadasın vojnunda vorcudu. Ol xıjsavdan traktor stansıala, ala qaraqan kolxozlada vıcen işlevge çenıl-çıger hazırlanıırqa kerekdile.

Rajonlada mirzev, mamıq, kendır d. a. k. xajırıl zatlanı syıv, el mylkny çapı çolda quramaqlıqın em da eşdırıneklikı traktor stansıala vaş voluşıuqlarıdıla.

Анı kıvık mal kytgen rajonlada MSS-lalı*)—vıcen calqan maşına stansıalı vorcları da alajdı. Sov. Nar. Komnu etgen vıjruquna kere (1931 ç. 26-ıjunda) Se-

*) Gıtçe-Qaracajda vır MSS quraladı.

ver Kavkazda quralqan MSS-la bek kəv çer vaurnu tutarqa kerekdile. Mal aşnı hazırlavda MSS tamam birinci kuc bergen bir zatdı. 1932 çıl Sever Kavkazda işlerik—30 MSS-dan 12-si Dağıstanda işlerikdile. Bu aytılqan MSS-larıñ vorcları; 500 miñ ga çalqı ızın vosa, aıdan 667 miñ tonna bicen çıjarqa kerekdile. Ol 667 miñ tonna bicenden da 165 miñ tonna bicennida satarca völdururqa kerekdile. Bicenni bu tuqum xalda çıjar ucun, mal kytılgen rajonlada kolhozlarıñ işlerin etgen MSS-la işni tamam, tav qurarqa kerekdile. Bu ozuv varqan çıl (1932 ç.) MSS-la da bir ızqa kəv volub qallalıq tyldyle. Ol sebevden entda at, əgyz qarıv bla bicen kerekleni demenile kəv qurarqa kerekdi. Kolhozlarıñ işlerin etgen MSS-la, calqan—çıjqan kerekleni sanlarıñ ertdeden viliv, çamatırlarıñ da çamatıv, ala bla qalaj tav xajırlarıñlarıña plan salıraq kerekdile. Har maşınarı, traktornı, bicen kerekleni tolu su bla xajırları, bir eli çer qojmaj, bir senek auz bicen qalmaqanca çıjarqa kerekdi.

Partia bla Pravitelstvo MSS-lada bicen işni tolu maşına qarıv bla eterge degendile. Qıralıvızın industrializatsıyın, el mylk maşına çıqarıvnu əsmekligi bek qıxsa zamandı icinde çanıñ texnika axtarıca MSS-leni maşınaladan toltururqa kucden kellikdi. Alaj bla mal aş çıjıvnu da tamamlı etiv, mal yjev çenil tevrikerdi. Mal aş çıjıvnu tamam tavın bilmeklik bu saqatda bek kerekli. Bicenni kəv çıjar çanıña çanıñ texnikanı (maşına bla işlev) kucy bla agronom çoruqla ajlandırlıqdı. Maşına bla işlerge vuzuq volmazca qışılqanı—tyzleni taşdan, aqıadan arıvlav çanıña da maşına, agronomluq abıv ajlandırlıqdı. Agronomluq ustalıqla ala bu çıl

krajda 220 min ga vıcen ız igige ajlandırılıyqdu. ol sannı icinde 95 min ga Daqısdandadı.

Oqarı ajtılan kırık zamanında vıcen işlegena, MSS-la zamanında vıcen hazırları da kerekidile. Maşına, at qarvnu qurav, adam quravnu da çaraşdırv, calırsılabı qaum-qaumqa vılyv kyreşirge MSS-leni tyzynlej vorclarıdı, MSS-la kolxozlada işni tav qurav, vaşsılyq eterge kerekdile.

MSS-la quru maşınalabı işge çıvergen vla tınlav turmaj, kolxozlabı har ne çarılıqları biliv, alaqa vaşsılyq etiv çyırge kerekdile. Mallabı ne vla da tamam kereksiz eter çanına kyreşivny partia vla Pravitelstvo vorc etiv salqandıla. Ol salınan ıllu vorcnu tolturur ycun, ellede partorgauızasiala vytev xalıqı mobilizovat etiv qurarı kerekdile. Apportunistlege qarş kyreşgen vla virge kulaklabı da qalqan keseklerini qarşılıqları qavşatırqa kerekdi.

Кырдкны vıcençe çылоан zamanı.

Vıcenı zamanında çыланı kore vir çerden tatımlı ne da tatımsız, çaravsuz vıcen alırqa vılluqdu.

Vıcençe calınan kырдкla, caqardan alqaraq kök capraqları vla nazik, inicge qavrabı voladıla. Kырдкны tatıqanı capraqları voladı. Kырдк qalaj caqıv, gokga xans etiv vaşlasa, capraqlarında tatıqan zatı urluqcıqlarına ketiv vaşlajdı. Kырдкны urluqu vişe vaşlasa, calqan, çылан zamanında sarqalqan capraqları aqıv көv sıraf voladı. Anı vla virca kырдк vazıy qavraqa da ajlanadı. Qavra vıcenden'a, kimda biliv, tatıv qalmajdı, mal da igi aşamajdı. **Ol xıjsavdan kырдкны көk zamanında, tatımlı zamanında calıv çыarıqa kerekdi.**

Bu ajtılqan syrylyv bitgen xanslañ (ycgyl xans, qudoru d. a. k.) vicenne işlenir zamanlağ—alañ saq-qanlağ bla tyzlede—qyşlyqlada cöv vaşlañ, qatı kыrdьklañ vaş qusxan zamanlağ volağ. Zamañnda işlenen vicenni nellaj bir tatıñ volqanı bu tóven ajtyvdan aсыq volağ. Zamañnda işlenen 6 pud qudoru kыrdьkñ viceni—44 kilogramm zыntxьqa tenlik etedi. Saqьv urluqqa ajlanñandan sora calıñnan urluq xansñ 6—pud viceni zыntxьñ 37 kilogramьna tenlik etedi. Bir desetina çerden, zamañnda işlense kecigiv işlense da teñ vicen сыqarqa vollarıdu.

„Kыrdьkñ çaşlaı calsa, az vicen, vişiv calsa көv vicen сыqađ“ deseleda, çaşlaı calıñnan kыrdьkñ viceni bir kesek azыraq volsada, tatıñ volağ. Ol oqaj esen, kecigiv calıñnan 180 pud vicenni tatıñ 2 sentner*) zыntxьñ tatıñ saqlı kem volağ. Ol seveden kolxozla 5—6 kыn saqlı keciksele, xar bir gada 12 pud zыntxьñ tatıñ tas etedile.

Kim da biliv, vicen dьgьñna qalıv çыjьlsa, çaravsuz volqanı kevvе kertidi.

Çыьna eki-yc kere calıñvcy—syrylyv bitgen klever, lyserna, sudanka degen kыrdьklañ zamañnda calыqqa kerekdi. Ol kыrdьlañ ozduriv calqandan sora tyvunden öser kыrdьklağ tyjьlv, ikinci keresinde az vicen сыqađ.

Bir qaum kыrdьklañ alaşa calыqqa kerek volağ. Kim da biliv, kыrdьk alaşa calыnsa, көv vicen da сыqьv, çenilrek da keviv, tyvunden öser kыrdьqь çenil сыqađ. Kesleri allarыna tyzlede, qyşlyqlada bitgen ajğ—cöv, daqьda anı kiviк xanslañ lysern, klever d. a. k. syrylgen kыrdьkladan ese alaşaraq calыqqa kerekdi.

*) Bir sentnerde—6 pud bla 4—kilo aurluq volađ.

Eki kere calınan çerlede al keresin artdaqından alaraq calıqda kerekdi. Maşinala bla calınan çerlede, ikinci kere calıqna mijik qavra qalsa, calıqan maşinalar tişlerine iliniv, alanı çenil duvıuq etiv, zaran veredi em da, vızuq voladı. Artda mijigirek qalsa, calıq bızı qavrası, qış qar tutarqa tav voladı. İkinci calıqan zamanda mijigirek calıqda kerekdi. Artıqsız da vek syrylyv bitgen көv cılıq kirdıkları alaj calıqda kerekdi. Alaj etmeklikni xajıgn oqar çazıqanvız. Kesi allına bitgen syrylyv bitgen kirdıkla da volsun, calıqan zamanda cıqana, qatı, zaranı, uvlu xansları arıta varıqda kerekdi. Bicen mort volıv, ciriv, çaravsuz volmaz ucun, azımsız qurutıv cıjarqa kirekdi. Bicenni көvge qojmaj kevdiriv cıja bilirge kerekdi. Alaj volmaj 3—4 kynden artıq qurutıv cıjılıqan bicen, 10—dan bir ulyş tatıqanı tas etedi.

Bicenni kereksiz qausun etiv cıjımazda saq volurda kerekdi. Qausun bicen cıjılıqan zamanda, kimge da belgili volıv, ualıv көvısy sırafıa cıqıv ketedi. Ol zamanda em vek tatıqan cıraqı da qalmadı.

Maşına bla calınandan sora, cıqda cıjılv qalıqan dıgnıv kın asıv qausun etiv, tatıv az volmaz ucun, at vasıala bla cıqda dıgnıv çovvıraqıla ete varsa, qausun volmaj, igi qurıjdu. Qıxa söz, vııcenni dıgnıv da көv tutmazda kerekdi.

Krajıv qırıqıraqda tartıxan rajonlarında dıgnıv senek auzdan kapıada, salmaqınlaj, tişle etiv qojarqa vıllıqdu. Alaj tuqum cıjarqa kerek volıqan zamanda, at vasıala bla dıgnıv çartı kepgenlej ıllı lıvırlıqda urıv, çovvıla etiv, 2—3 kynden sora, lıvırları antav gevenlege, skirdlege qalav qojarqa kerekdi. Bicenni

amañ tapıv, çarıv mıñıñ bla çыялqan vıcen çırırge öc voladı. Çırıse va хайығ qalmaıǵı.

Vıcen çыялqı vıaj çараşдырға керекди: кырдкны kesilgeni bla, аны тішеге qalanıғын арасы 15 kynden көв volmazqa керекди.

Хар tuqum syrylyv vitgen кырдк vıcenге çыялqan zamanda kesini çоруqun izlejdi.

Sudanka degen кырдкны vıcenге çыялыvu.

Bu ajtylqan кырдкdan zamanьnda calьныv işlenen vıcen vek igi vıcenleni virine tergeledi. Sudanka—кырдк vizni çurtxa сырв vaşlaqanly 10—çы saqlь voladı. Ol seveden, kolhozlarьvьzly andan харыларь volmaj, аға tyz qarar, çоруqu bla vıcenге çыjar sevedli, andan az хайығ tabadyla. Bu кырдкdan көв vıcen alavьz dev, ertde calьrqa керекли çerinde kec calьv, az vıcen tabadyla. Alaj keçge qalьv calьnsa, aslamьсы vazьq qavraqa сырв, tatьmь ketiv qaladı. Andan sora, sudanka кырдк al keresin uzajtyv calьsa, екinci keresinde vek az vıcen сыradь. Sudanka кырдк zamanьnda calьnsa, eki qat oqaj, bir çыlda yc qat da calьныv, tolu—көв vıcen beriv varadı. El mylkde yjregen zatlanь сыnavcu stansiasь—sudanka кырдкны ol tuqum vıcen berivyn сыnav bilgendi.

Sudankanь virinci calьvyn, ol vaş cacaqlarьn çajardan alqьn, ne da alaqa deri bir völek alqa voşarqa керекди, ol zamanda sudankanь vıcenı da tyzlede vıcenleca çыялады. Alaj'a ol bir az suvlu кырдкга tartxan sevedli, аны aslam quruturqa керекди. Artьqsьz da аны qavra—vazьqlarь qьjьnьraq qurujdula.

Sorgo—degen kырдык da, аны аллындагыса сасақларын ижерини алыы вля салыныв сыжылыға керекди. Сылда еки қат салы усын, sorgону кесикмеј—20 см. мижикликде тыкгысу қалы салылыға керекди. Алај волмаса, екінсиси қыжы өседі. Сора кесини да савдақайлар сувлу, вазық волқан себевли ақыртын кебеді. Sorgону амань—карналарына қаңур четсе, çenil сиңив, сирге өс volады. Ол хысавдан аны виченин кын аривда сыжарға кырешив, тишлеге қаларға керекди. Тишени ваşларын салам вля çавыв çити етерге керекди. Кын аман тутув алај етерге қојмаса, silosxa қојмақлық хажылыды.

Mogar degen kырдык. Бу кырдыкны салқаньнда да асыгы кесге қалыға керек тужыды. Аны дырынна қалы сыжылыған виченин мalla ашарға сымејдile. Аңар есе, сора арға саламны иги ашадыла. Дырынна қалқан мogar виченин атлаға ашатыв, атаны қарылар қурув көв çолда көрүнеди. Ол хысавдан мogarны ваş қусардан алға салыға керекди. Заманында сыжылыған мogar вичен орта виченне саналады. Суданка—кырдыкны виченин işlemeklikni ullan артық қыжылығы çоқду.

Бу ваşында ајтылған—sudanka, sorgo, артықсыз да мogar*) degen (syrylyv urluqlary сасылған) кырдыклары виченин бир çолда не иги сақларға кыреşген заманда да татымларыны çартысын тас етедile. Бу хысавдан аламы виченлерин көв заманна sozmaј, алға ашатыға керекди.

Рыреј. Заманында қаңур четмеј сыжылыған—Рыре degen кырдыкны виченин 2—kilosu татымлыық вля 1 kilo

*) Бу ваşында ескерілген кырдыклар—viznica çөв—вшы вля қаты сарпақ кырдыкдыла.

зынтхьога тең volady. Рьгеј—деген кьрдькнь viceni, ань кьрдьгь ваş quşxıncı çalyньв çьжьlmasa, qavraqa aj-lanьв, tatьтмь az volady.

Tyzlede qьşьlqlada bitgen kьрдьklanь viceni igi çьjьl-qanьna, kьрдьgьna көre vicenleni orta qaumuna sanalady. Tyzlede, tavlada vicenni zamanьnda işlennigi—işlennik zamanь хансларнь тырly-тырly volmaqьlqьna көredi. Alaj volsa da (сөв ваşь, qatь, uzun d. a. k.) ханслань ваş quşxıncı сьоqарьгьога kerekdi. Kөvysyne tyzde—tavda vicenleni uzajтв işlejdile. Alaj uzajьв işlennен vicenni хазна tatьтмь qalmaj, eki kere az volady.

Alqaraq ajтв ozqan lysern*) kьрдькнь viceni çap-raqlь volqan savevli, vicenin qausun etmej, çapraqларьн uatmaj çьjarqа vek saq volurqа kerekdi. Bu lysern ханснь çapraqларь qausun volqan zamanda da, sav—daqajь çijlej turady. Ol sevevden aşьqьв tişge qalarqа çarарьq tyjyldy. Lysern ханснь vicenin ertden сьq vla calьв, 3—4 saqatdan (kyn quşluq volqandan) sora, maşına vla çuqa çacьlьв çalyнqan ese, ань at vasxala vla bir az çovvula etiv, 3-сy kyn, kyn ortadan inirge çiti kарнаqа uruluv qalsa, vu vek tav, igi сьjьlqanна sanalady. Kарнаla etgen zamanda igi qurumaqanlaj çьjarqа çaramajды. Em igisi, dьrьnda vicenni көv tut-mazqа kerekdi. Kимge da belgili voluv, dьrьнqа qalqan vicenni tatьтмь qalmajды.

Dьrьnda aslamьrəq qalьв, qausunurəq vicenni ual-mazca ertden сьqь keve kelgen zamanda çьjarqа ke-rekdi. Lysern ханс bitgen çerlede adet alajды; ань vi-ceni 5—6 kynden көvge qalsa, mort-çaravsuz voluv tev-

*) Syrylyv bitgen qudurı kьрдькды.

rejdi. Ань бисени қурutulub сақ қыылмаса, тише да морт болуға өс volady.

Bicenni, тише қалақан заманда, артықсыз да lysern бисен тишни тув вазьқына қурқақ вазьқы не да бисenni қурқақы, salam салыньв қаланьға керекди, алај етилмесе, тувунден қызарға өс volady. Тишни вазьқықы 4-metreden көв болуға керек туйлды.

Bicen не cijirek не да мыьрақ volub азымь есе, ваьха қурқақ бисenni қурқақы влa не да salam влa аралаш қаларға керекди. Salam влa қатыш салқан заманда, бисenni, тишни туву тавасына асламырақ, ваьш syremine азырақ салына varsa, иги volady. Алај бисен влa қатыш қаланнан salam татлы volub, мал век ашайдь. Бу lysern бисен мыльньвек tartxань сеveбли, тишени ваьшн salam влa çavarға керекди.

Кун аманда қојмай, kolxozлада қалақанлада да salam да volmaj, бисен мыль—cij volub, ullu тиш қаларға қорқувлу bolsa, bir ullu тиш қаланнық орунда çel—ажаз кеvdirirca алақь бурун çуqарақла қалав, sora bir azдан орталарьн тоltуруб, mazалыь bir тиш etiv қојарға volлуqду. Алај volmaj, төвен 1-ci, 2-ci suratlada көрyнненca, тишни тувун салқан заманда, төрт sajға yleшiv, сальрдан алақьн қарьшдан terenirek ol sajлань орталарь влa ilipincikle қазьв, ала çавыльв қалмазca yslerine сырь, қавра салыь, бисен алај қалав ваьларға керекди. Sajлань араларьнда ilipinleni uclarь (xamxotларь) bir-birlerine çetgen çerden тишни arасында осақ қальға керекди. Қалақан заманда ол осақ bitelmej не да қыьн volmaz ycун, қалај varқан заманда, esgi машokну бисенден тық etiv, ань ортасына салыь, tola varқан заманда, өрге тarta varьға volлуqду. Тиш бу tuqum қаланса, ilipinle влa осақындан çel бисenni мыльсьн өрге tartьв турлуqду. Bir kesek za-

mandan sora va bslaj uaq qalannan gebenleden avadan tiş qalarqa volluqdu.

1. Tişni salınnıq tuv kergynuşy, ortasında asıq tögeregi vla.

2. Tişni oşaqıñ kergynuşy, çelni öрге qalaj tartılqanıñ sadaqsıqla kergyzedile

Bu tuqum çybıvni qybıñ, vaş avruvu kɵvdu. Bu çybıv vla kyreşiv kolhozlaqa qalqanna da on tyjyldy. Alaj mardasız volub, qorquvlu volqan zamanda bu tuqum çybılsa maçal volluqdu demeklikdi.

Topuz kytgen rajonlada lysern vicen ertderek—çaşırq zamanında calınsa, topuzlaqa vek çarajdı dejdile. Alaj volsa da lysern kırdıknı alaşa çerlede artelle calırqa kerekdile, ansı mijik-tav çerlede suvuqdan tamırlar qorqunurqa, tav vuzlav qalırqa da volluqdu.

*) **Esparsset**-degen kırdıknı viceni saqardan alqa calınnıv çybılrqa kerekdi. Munu lysernadan vaşxalırq—anısa çenil qavraqa ajlanıv ketmejdı. Çybılvı lyserna kivikdi. Andan ese tınc qurujdu. Kesi da capraqlar savdaqıllarına kyçly begigen sevevli anısa vek ual-majdı.

*) Syrylv bitgen bir tuqum urluq xamsdı.

Съпатақлық көргызгенне көре, Северный-Кавказда өсген—„donnik“ деген екі қылық сары ханс, сүрүлүс битген заманда, лүсерна кырдыкдан аз, осал бичен бермејди. Қалқан кырдыкласа заманында салынмаса, қаравсуз ем да аз бичен вереди. Donnik-деген кырдыкны саққандан сора ішленген биченіні кесине ушаş кычлы іјісі воладь. Ол себевден мал да ігі ашамай, көв мүлхат қаладь. Колхозсула, қалқанла да алајын еслејалмай, көв қервурну салмай қојадьла. Оқарь ајтылапныса „donnik“ деген сары хансны бичені сақьв урлуқ ете ваşлаоьпысь салпынь сыјыла, алаат ігі бичен воладь. Вьлај туқум—ертде салпынған бичені татымль да волув, кычлы ханс іјлсі да қалмай лүсерн—деген бичен ківік, ігі бичен воладь.

Бу кырдыкны биченіні, қалқан (алоқарақда ајта келген) сапрақь кырдыклары биченіні сыјоанса уатмай сақ сыјарқа керекді.

Бу кырдыкны салқан заманда, көв бичен алама дев, асырь туву вла кесерге керек тујылды. Алај гьтых кесілген заманда, туқгысуынен сықарьоьв қорав, екінсі кере салпыньпына ігі битмеј қаладь. Бу кырдыкны век саққаны туқгысуынденді.

Ол хьјсавдан „donnik“ кырдыкны екінсі қыла ал кесінде бір қарьс мүјігірек салыра керекді. Бу кырдык қалпы ем да мүјік есе, қарьсдан да мүјігірек салынмаса, туқгысуынде сиріклері азырақ қалыь, ајтханьвьзса, екінсі салырақ азырақ сақарьқодь. „Donnikni“ бичені да ақырын, қылыпырақ қурујду. Ол себевден қура дьрында сапрақ сықларь алоьп қасуын волув, савадақайь сій қалмаз усун, сасыльв салпынған кырдыкны қовбула етис кевдірірге керекді. Сенек аузда—қовбулада 2—3 кын тұрқандан сора карнақа сыјыльв, 10-кынны карнада кеверге керекді.

laq çer-vaırqa-10 at vasxa kerekdi. Calqan maşına sajn çegerge 2 şer at kerekdi. At vasxa sajn da-1-şer at kerekdi.

Iş eterik brigadanь bu tuqum хъjsав вla qurarqa kerekdi. Xar calqan maşına sajn 1 avadan kolxozcu, at vasxa sajn da 1-çaş ne da 1-тъşьгьv kerekdi. Xar bir calqь maşına calqan vicenni kарnaqa saьььь-2 adam kerekdi. Aнь kivik таşьvuloqa da at adam da kerekdi. Andan sora da vicencilege şaralьq eterge da bir völek adam kerekdi. Xar varьсьнь da qalaj tergelligi bu tablısa-da көrynedi.

Syrylgen kьrdьk çer-vaırnu brigada qaumunu volumu.

Etillik işleni atlarь	Işni volçalь (kynlede)	Işni көvlygy	Kynne işlen-nik marda	Bicen kerek-ni sanь	Syjerik zatla	Adam qarvь	Işleni qaum-laqa yleşin-neni
Maşına vla calьv . . .	15	800 ga	4 ga	13	25	13	Aur işge
At vasxala vla dьгьл-пь çьjьv	15	800 ga	7 ga	8	8	8	Orta işge
Kарna etiv	15	800 ga	2 ga	—	—	26	Aur işge
Kөvgen vicenni 4-den bir ylyşyn 1,5 km. uzaqlьььь taşьььь 7-kere qaj- tьььь	10	571 ar- va	7 arva	6	12	6	Aur işge
Arvaqa çyklegen vla keltiriv tişge qalqan	15	571 ar- va	—	—	—	2	" "
Şara qaum: şara, arva- сь, gözetci	—	—	—	1*)	3	5	
Varь da . . .	—	—	—	—	48	60	

*) Blickadь

Bu vaxtda kergyzylgen tablisada tergevdən asb volad̄. İşni volumuna kərə, calq̄ ızlan̄ tyrlu volqanla r̄na (birca volmaqanlar̄na) kərə, brigadala çyb̄nla da vax̄ta tav tuqum yleşinirge volad̄yla. Brigadalaq̄a, çyb̄nlaq̄a vaşçyb̄q eterca, alan̄ keslerini iclerinden adam la ajb̄ȳq̄a kerekdi.

Kəsi al̄na vitgen vicenliklede işlegen brigadalann̄ volumlarȳ.

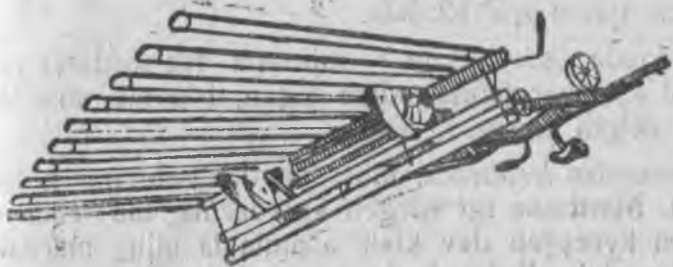
Işleni atlar̄	Bolçalb̄	Etilik işni kəblȳgy	Kynde işle-rik mardas̄	Bicen ke-rekle	Tartxan zat-lan̄ kereklisti	Adam ke-reklisti	Işleni qaum-laq̄a yleşi-niv̄y
Maşına v̄la cal̄v . . .	10	1150 ga	5	23	46	23	Aur işge
Atla v̄la vasxalav . . .	10	1150 ga	9	12	12	12	Orta işge
Kar̄na etiv	10	1150 ga	13	—	—	38	Aur işge
1,5 km. ızaq̄lyq̄a vi-cenni 4-dən birin taş̄v	10	*)500 arva çygy	8 arva çygy	6	12	6	Aur işge
Tiş qalav	10	500 arva çygy	8 arva çygy	—	—	4	
Çumuş etgen qaum . . .	—	—	—	1)1	3	5	
Var̄ da	—	—	—	—	73	83	

Andan sora iş quru da birca var̄v, birca çenil qo-ratajd̄. Səz ucun, vicen mȳbraq volsa, erlaj kar̄naq̄a sal̄yq̄a çaramajd̄. Ar̄-beri çaj̄v quruturq̄a kerek volad̄. Senek auzda, çovbulada kevgen vicenni tav̄braq, ajaq̄ onunuraq çrelede „volokuşka“ at̄ly uzun tişli ma-şına v̄la çyb̄v, skird-tiş qalar çerge eltirge volluqdu.

1) Brickad̄.

*) Sentnerle arva çyklege tergeliv̄ sal̄npan̄dyla.

Bu tuqum maşına vəla çərvə arva vəla kyreşiv kəv zamanı qorotmaqlyqdan, adam vəşyn kəv izlemeklikden boş etedi.

3-sur. Dina usta çəqarqan „Volokuşka“ maşınany kərynşy.

Bu maşınany quralqanly vəlajdy: uzun aqacdan tişle eki carxny usynde arvə vəla veri kəndelenne çyryj turqan ramkaqa regitilivdile. Ally syremde dşlaşly vardly. Art qşyrynda avtomobilni carxlarlyca eki carxly vardly. Bir-birde bu maşınalany, bir çallarından birer at çegilirca da işlejdile. Bicenni kətyryv vəlajdy: bir ilinmegi vəla tişlerin çerge alaşa ijiv, çovbulany, senek—auzlanly qşyryndan kiredi. Igi kəv çşjandan sora bir kətyrtgycy vəla ørge kətyrtyv, qalannyq çerge eltdiredi. Bu tuqum çşyv, taşyv zamanny kəv qşxartady. Any veri çanynda da tigirek çerlede senekle, vaxkala vəla senek-auz etiv, çşyly-tura kəv zamanny qorotmaj, bicenni qausun etmej, tənçeretiv—teberiv çovbula etiv çşyv da tav volady, em zaman da az qorajdy. Bu tənçeretiv çşyv da, bicenni qausunlaj uatmaj, ertden mşlyşly vəla çşjarqa kerekdi.

Calqyda kynçe işlennik mardala.

Bicen iş qatly mizam vəla, marda vəla varbroqa kerekdi. Any vəla birca uaq çşynlada velgili marda salnyly,

har adamnъ qalaj işlegenin tergev işlerge kerekdi. Har işde adam vaşьna marda salavъz degen zamanda çañ-
lъc volurqa vollarıdu. Mardalajalmazca çumuşculuq zat
kivik bir qaum işle vardьla.

Calqьda „sdelşcinanъ“—mizamnъ tyz vardьr ysyn,
har işni kynde çьjьnna, adam vaşьn, işlennik mardasьn
tamam belgili eterge kerekdi.

Qarьvdan kelmezca, ullu marda salьvnu qojarqa
kerekdi. Mardasъz igi işlegen kolhozcula, tav enci—ça-
nъz kesi kyreşgen dev kivik adamlar da ullu mardalanъ
tolaturalmajdьla. Kolhozlar da, gruppalar da kereksiz-aur
mardalar razь volmazlar em da işden çenil su-
vurlar. Anъ kivik, viden işde asьr az marda salьnsa da,
vek qorquvlu vollarıdu. Az marda va iş az etiliv, kyn-
le az xajьr vlar qorav, sora xar kim artda kyn sanъ vlar
xaqlarьn alьrqa tevregen zamanda vek azcьq çetiv qa-
lьrqa vollarıdu. Mardalar, udarniklenni—qatь işlegen
adamlarь ortalyqь vlar salьrqa kerekdi. Sөz ysyn: udar-
nikni dyrysy vlar maşına eltgen 1,4 metr kenligi volqan
dyryny teң eterge çaramaz. Maşınarь qarьvu vlar adamlarь
qarьvu teң volmajdь. Ol sebevden har adam tol-
tururca, mardarьn alaj çaraşdьrьrqa kerekdi.

Bir-birlede mardalarь çaraşdьrьqan zamanda, işden, çer-
den, maşınadan xaparlarь volqan kolhoznikle, gruppalar anъ
kivik volmaj qalarьla. Ol sebevden, mardalarь çaraşdьr-
qan zamanda, em alqь vurun udarnikle—çiger işciler
volurqa kerekdiler. Sora mardalarь ysynden sөleşgen
zamanda, kolhozcula varь da volurqa kerekdiler, har bri-
gada da, çьjьnda bir kolhozcu, bir adam kynde işlen-
nik mardarьn, anъ iş kynne tergelivyn bilmegen vol-
mazqa kerekdi.

№ leri	Işlenni atlarъ bla ne xalda (qalaj) etililikleri	Maşinalarъn atlarъ	Kynde iş mardalarъ	Kerekli boladъ		Bir işni ba-qasъ trudo-denieden ter-geliv, 1 gany-da nellaj biri-ne tergeligeni	Işlenni qyjn-lыqlarъna ko-re qaumlaqъa yleşivleri
				tarxan zat	adavъ		
1	Bicen сайыу. Atla bla işlennen qşşыqda Ol qşşыqda oquna eki qaum (smena) egyzle bla Barlaq bicenlikde atla bla	1,37 metr kenligi bla calqan maşına bla bu ken, maşına bla	5,5 4,0 4,7 3,7 4,0 3,0	2 4 2 4 2 4	1 1 1 1 1 1	0,18 0,25 0,21 0,27 0,25 0,33	aur iştege " " " " " " " "
2	Barlaq bicenlikde atla bla egyze bla	" " " "	4,0	2	1	0,25	"
3	Syrylyv bitgen bicenlikde atla bla egyze bla	" " " "	4,0	2	1	0,25	"
4	Kesi allыna bitgen kыrdыk bicen-likde atla bla	1,06 m. kenligi maş.	4,0	2	1	0,25	"
5	Barlaq bicenlikde atla bla egyze bla	" " " "	3,0	4	1	0,33	"
6	Syrylyv bitgen urluq bicenlikde atla bla egyze bla	" " " "	3,5 3,0	2 4	1 1	0,29 0,33	"
7	At vasxala bla bicenni çovbu-лаqъa çыjыv. a) Kesi allыna bitgen bicenlikde b) Barlaq bicenlikde v) Syrylyv bitgen bicenlik . . .	2,44 m. ken, at bas-xala bla " " " "	9 8,0 7,0	1 1 1	1 1 1	0,08 0,09 0,11	ortalыq iştege " " " "
8	At vasxala bla avnatъv çыjыv. a) Kesi allыna bitgen bicenlikde b) Barlaq v) Syrylyv bitgen	2,15 m. ken, at bas-xala bla " " " "	7,5 7,0 6,0	2 2 3	1 1 1	0,10 0,11 0,13	" " " "

№ leri	İşlени atlarır bla ne xalda (qısqaj) etilikleri	Maşinalar atlarır	Künde iş mardaları	Kerekli boladı		Bir işni baqasır trudo-denleden terigelis, 1 ganbı da neıtaı birı-ne tergeıkeni	İşlени qılınılqalarına kere qamlaıca ylesıvleri
				zarı tarıxan	şadı adam		
9	Avıatıv çıbılqan bicenni "Volok" maşına bla kapıala-qa taşıv.						
	a) 62-met. sıqqan lgi sitgen bicenlikde	"Volok" maşın. bla	12	2	5	0,31	"
	b) 101-met. sıqqan barlaq bicenlikde	"	8	2	5	0,47	"
	v) 124-met. " sıyılıv bitgen çerde	"	6	2	6	0,75	"
	At basxala bla çıbılqan çovıulanı tuvun qırvıv.						
10	a) Kesi alına bitgen bicenlikde	at basxala bla	20	1	1	0,01	"
	b) Barlaq "	"	15	1	1	0,05	"
	v) Sıyılıv bitgen bicenlikde	"	10	1	1	0,08	"

İşleni atırlar bla ne xalda (qalaj) etilikleri	Maşinalar atırlar	Künde mardalar	Kerekli boladı atırlar zatı	Bir işni baqas trudo-denleden tergelib, 1 ganb da nellaj birine tergelgeni	İşleni qajın-ıqlarına kere qaulaqa yfeşivleri
<p>Карналь арнала bla 1,5 км ге таşv.</p>		<p>tiş 2940 pudluq</p>	<p>10 4 3</p>	<p>1 işni 10-4-3,75</p>	<p>aur işge</p>
<p>а) Арналь çygy—44 pud volub, atla bla kynde 7 kere qajıv</p> <p>в) Eçyzle bla da kynde 6 kere qajıv</p>	<p>10 arva bla</p> <p>12 " "</p>	<p>3060 pudluq</p> <p>tiş 1200</p>	<p>12 4 3 10</p>	<p>12-4-3,75</p>	<p>"</p>
<p>а) Atla 3—kere qajıv, 44 pud arva çygy da volub</p> <p>в) eçyzle bla da ol xalda</p>	<p>10 arva bla</p> <p>12 " "</p>	<p>pudluq tişni 1440</p> <p>pudluq tişni</p>	<p>3 2 10 3</p>	<p>75-3-2,50</p> <p>7,5-3,75-2,5</p>	<p>"</p> <p>"</p> <p>"</p> <p>ortalıq işge çeril işge aur işge</p>
<p>"Volok" maşına bla kapnalı tişge qalav.</p> <p>а) 5—at çegilib av, çыым, blok-la" qalavda</p> <p>Тiş ваşна bicen atıv</p>	<p>çыым ysy bla te- qeregen çarx</p>	<p>2400 pudluq tişni</p>	<p>1 1 4 4 2</p>	<p>0,75 0,50 4,0 2,50</p>	<p>"</p> <p>"</p> <p>"</p> <p>"</p>
<p>а) Kynde 1—adamqa 10 kapnalı mañdaqa tegrev 5—adam bla bicen atıv</p>		<p>1500 pudluq tişni 15</p>	<p>1 4</p>	<p>1,25 4,0</p>	<p>"</p> <p>"</p>
<p>Bicen çalқан maşinalar tişterin atıv.</p>		<p>caqlı</p>	<p>2</p>	<p>10 calqanı 1,67</p>	<p>"</p>

Kraj, Oblast, Rajon - kolhozsojuzlardan çiberilgen mardala kolhozlaşqa barqandan sora, çerine—qalqan voblastlarğana көре, qaralv çaraşdırgıyqa kerekdile.

Kraj kolhozsojuz, Naucno—issledovatelskij institut, kiyik qalqan ullanı İlmü ucuzdeniala ortalıq mardalanı çaraşdırgıy ijgenleri (1-ci tablisada, 25-28 betge qaralv) vıa kolhozlaşqa qalaj marda, tergev eterlerine—tızevir ucınydu.

Calqıda traktorla birge işlerik brigadalanı, çıjınlanı qalaj qurallıoıy.

Krajda çer völnesi vıa traktor işleni tamadası, traktorla vıa etillik işleni ucınyden etgen onovlarğana көре, traktorla vıa çıruyık brigadalanı, çıjınlanı 3-6 caqlı traktorlar vıolurqa kerekdi. Traktorlanı brigadalada vıolur sanlar, alanı qarıvlarğana көре vıolurqa kerekdi. Qarıvlu traktorlardan az, qarıvsuzlardan көvırek degencia.

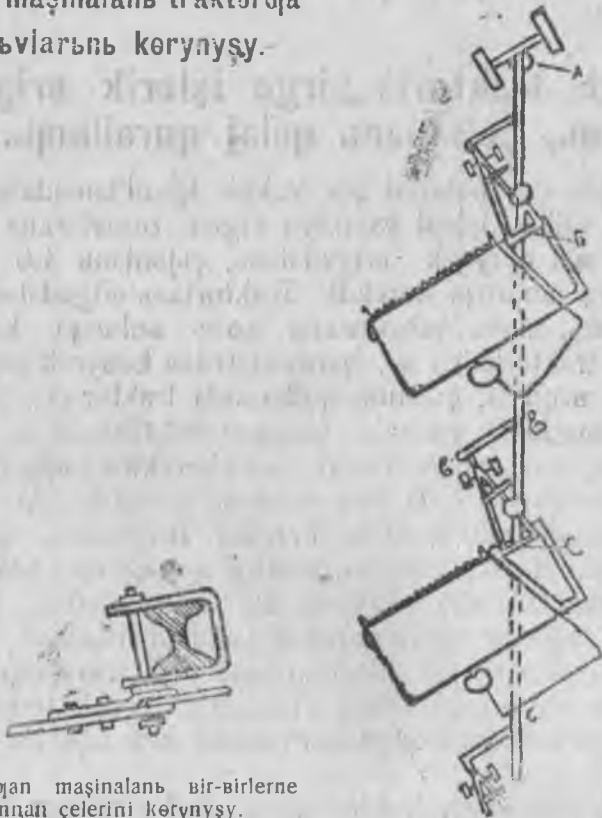
Har brigada, çıjınlanı qollarında traktorla taqarlıq (calqan maşinala, vaxala, taşqan maşinala d. a. k. z.), çıjınlanı uaq vıoluxan kerekleri, sora kereklisi caqlı at-öyız degencia—ına vıı zatla tolu vıolurqa kerekdi. Ala kiyik adam sanı da tolu vıolurqa kerekdi. Brigadanı, çıjınlanı işçi qaumu: traktorculadan, traktor sıjregenle vıa çıruygen adamladan, atla—vaxala vıa işlegenleden, kapnıçılardan, taşvıcu—qalavculadan vıolurqa kerekdi. Vııcen işlegen maşinalanı ıgı xabırlandırgıy ucıny, eki qaum (sıme-na) adam vıolurqa kerekdi. Artıqsız da vek traktorlanı vıolqan qarıvların xabırlanı çanına vek aqlı ijerge kerekdi.

Alaj eter ucıny, traktorlanı ızından calqan, çıjıqan, taşqan maşinalanı aslan, tav taqarqa kerekdi.

Krajda traktor-sentr traktorlaqa aslan em da tav
tuqum çalqan tavxandь; bir traktorqa—8 çalqan, çy-
qan maşinalaь taqarqa vollarıdu. Har bir taqıloqan çy-
ьvci, salьvci maşına eki metr keçlikni alьv vağьrqa vol-
luqdu.

(Ol taqьvni keryuşyne—4-cu suratxa qara).

**Çalqan maşinalaь traktorqa
taqьvniarьь keryuşy.**

4-sur. Çalqan maşinalaь bir-birlerne
çalqanнан çelerini keryuşy.

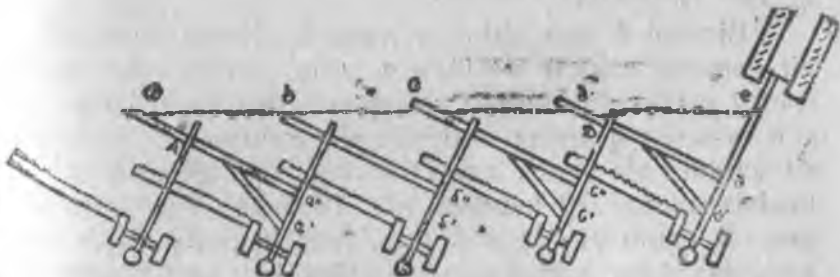
AB və BC turoqan çerlerinden bir-birlerine хатысьыла, хьгсьыла və вегитиледиле. (суратсьыда қарасаң көрлыксе), Бу бир-бирине аслам тақылап қаум маşиналаң işде çуруген заманда не аз да аулуқлағы, қыянықлағы çоқду. Алаң век тав аяғырған, бир-бирине тақылап лақытлағы вадь. Андан сора аталағы вә не аз да салынтай ханс озмазса, бир-бирлерине алај тақыладьла.

„Internasional“ атлы тракторда тақылап салған маşинала, (keslerin да советле—sojuzunda бир işçiviz сьыарған), қојсу совхозда век аламант işlejdile—саладьла.

(Көрунысуне 5-сi суратха қара).

Бу көрылген суратда бир бирине тақылап çерлеринде оңуна—солуна аслам теşikleri вадь. Кerek volsa, узун—қысха тақарға, оңуна—солуна çаллатьрға volуқду.

Бу туқум тақылың не қарылы тракторну да толусу вә хаярландьрадь.

5-сур.

Тракторла вә вичен işлерик бригадалада, çыяңлада 3-4 ден көв трактор volурға kerek тьылды. Ансь трак-

torlağa taqıloğan maşinala keslerin kəv adam izlev, brigada, çyjn asyğ aur kəv vollarıdu.

„Stalin“ atly zavodda işlənən, traktorlanь ucysyne tertyşer caloğan maşinalanь taqıv, brigadada traktorculanь ajtmaj, adam sanьn alıv qarasaq,

- a) caloğan maşinalağa—12 adam;
- b) atla vla vasxalav çyjnoğa—15 adam;
- v) kapna etivge—20 adam;
- g) çumuşcu qaum—4 adam.

Varьsь da, taşvculanь ajtmaj, 51 adam voladyla.

Bu xalda çaraşv—tolu quraloğan har bir ullu çyjnнь caloğanь bir kerege (smenağa) kyp çarьmoğa—40 ga, sav kypne 80 ga volady. Uc traktor vla eki smena volıv, 12 kypny calsa, brigada 3000 ganь (desetina saqlьnь) calьroğa vollarıdu.

Dьrьnнь çyjolanlaj tyjul senek auzlanь, çovvulanь çyjolanlaj tişge qalaroğa kerek volsa, anı da vaşxa bir gruppa ajьrylroğa kerekdi.

Bicenni 4 den birinden kəvy taşylmasa, taşvculanь bir qaumun caloğan maşinalağa veriv, ikinci calıv voşaloğanlaj, erlaj calqьsьladan aslam adamnь tiş qalaroğa iiscen taşoğan qaumoğa—brigadağa voluşuroğa vollarıdu. At vasxala vla senek auz etivcyle vla kapnacьladan tamadala ajьrv, 20 kapnacь vla 15 senek auz etivcyleden—5 qaum eterge vollarıdu, (har qaumda 3-şer vasxacь vla 4-şer kapnacь). Adamlanь işge, bu tuqum çaraşdьrv, ertderekden çaraşdьrylv, tergeliv, iş planda salıv, keslerinde çyjlvьv bytevynden kolhozcula vla tamamlaroğa kerekdi.

Bicen işlegen zamanda vek kerekli tyzetillik işle har adamnь, brigadanь işge tav çaraşdьrmaqlıq, anь

ьзындан сақ болмақлық, кынде іш мardань вегитмеклик, ань да іш кынлеге тергемекликди.

Kolхозлада har adamнь, бригадань тоltуроqan іш mardalarьн, іш кынлерин, иги — aman ішлегенлерин tamamль тергеv turуроqа керекди. Har ьььqда degenca kitавсьqlа- qа çазьла turуроqа керекди. Alajsьz—çазьlmaj, көv за- manна qalsa, har kimni etgen іш куну unutulub, birini хаqь birine ketiv qallьqдь. Kolхозculань va qollarьнда kitавсьqlарь volуроqа керекди.

Sөz ycyn: murat etilinen mardalanь tablisada көr- gyzylgenca etejik.

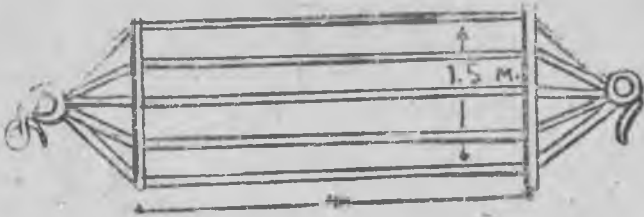
İшleni mardalav bla, alanь іш кынлеге тергеv, ішleni qьььпьндан, тьнсьндан, ортальqьндан тергеledi. Ань ki- vik bir qaum ішle uстальq izlemekligine көre da терге- ledile, кун mardalada çenil ішle —0,5 çарьm іш кынне (trudodenne), ортальq ішle—0,75-іш cetvert іш кынне, aur ішle—1-іш кынне (trudodenne), aur ішle kesleri da bir kesek uстальq izlegen—1,25 trudodenne, sora иги uстальq izlegen ішle—1,5 trudodenne sanaladya.

Sovхозla bla kolхозlanь endige deri ete kelgen іш- lerinden qarav, Krajda kolхозsojuz, naucно-issledovatel- skij Institut maşinala bla etilgen ішleге mardala etgendile. Maşına bla etilgen ішleni „trudodenne“ тергеvde, har maşinanь qarьvu bla, іш etgenine көre, traktorculань us- talьqlарь bla qььnalqanларьна көre, çaloqan maşinala bla çyrygenleni da qьььn-aur qulluq voloqanьна көre etedile.

Ol tuqum ортальq—primerge mardala 2-ci tablisada көrgyzyledile.

dan kellik tyjyldy. Ol sevevden bir laqym bla qalarqa kerekdi. Allaj laqym ornuna, xujudan suv keltirgenca, bir mijik vaqanany vaşyna uzun aqasny tyz ortasından vazmanca vegetiv, any bla tişni vaşyna vicenni uzatırqa vollarıdu. Ana uşaqan laqymqa (6-cı suratxa qara) Any quralqany vek tıncdy. Suratda korylgenica uc daqandan, 4—metr mijikligi, ajaqlaryny ortalaryny uzaqlıqda 2—metr volady. Eki ajaqında, kerekli çerje eltirca, eki carxı da vardy. Daqanny tövvesinde temir toqajqa suv aqaşca vegetiliv, 10—12 metr uzunluqu volqan vicen keltirgycusydy. Kөndelen turqan—vicen keltirgycuny bir qyşyın da va enişge tarttarca çyşymı vardy. Any bla tişni vaşyna vicen vegetiv vek tıncdy. Bıraqqa ilindirirca, vicen qyşarqa çyşymla bla maqyraq qanaladan. (vazmannı bir çanyıa uşaq) av matallı zat çarşdyrırqa kerekdi. Ol avny eki ucun bir birine çetdiriv, bıraqqa ilindirirca toqajcyqlary volurqa kerekdi. Vicenni ol avqa tıq salıv, toqajlany keltirgycuny bıraqqana ilindiriv, ol bir çanynda çyşymdan enişge tartsan, keltiryv varıv, tişni kerekli çerine salady. Tişge vicenni çenil berirge, çenil qotarqqa syjgen zamanda, ol toqajlany birin bıraqdan ıxındırdırqa kerekdi, ol zamanda suv-aqasny (keltirgycuny) amalı, volqan caqlı bir öрге keltirirge kerekdi. Bir avqa qarav turmaz ucun, eki av volurqa kerekdi. Biri voşarqa, birin xazır eterge kerekdi. Avla bir völek bolsala, artıq da igi vollarıdu. Bu tuqum laqym bla igi çaraşyv vicen qalansa, qarvıqa tatymaj, zaman da az qarav, iş da çenil em da igi tolady. Bu laqymdan sora da, daqında bir tuqum laqym bla qalarqa vollarıdu. Alaj at, ögyz bolsada tartxan kyc kerekdi. Ol laqymda (7-ci suratda körgyzylgenica) çyşymlany eki teşikli (vaşxa aqaclaca), aqacdın ötdiryv, uclarıny da bir-birlerine

begitiv, av kiviĳ etiledi. Avnu uzunluĳu—4—metr, tartı-
qan ıımlanı aralar a 1,5 metr voladı. Ol ıımlanı
ornuna temir sıvıq tartılsa, ol igi tutadı. Bu av-
lanı da eki saqlı eterge kerekdi. Biri voarqa, birin
vicenden tolturub xazı eterca. Vicenden tohqan av

7-sur. Bicen ne da salam atxan-qalatxan avnu kergynyy.

vazıq temir sıvıqny usunde atla vla tartılyrqa kerekdi.
Sıvıq ornuna, ne tögerek—sıdam temirni, ne da ı-
ımlı alyrqa vollarıdu. Alaj'a tyjımcegi volurqa kerek tyj-
ıdy. Bu amal vla qalaqan zamanda tini bir anı alyr
yalana varırqa kerekdi. Avnu ızna eltgeni da, avdan
bicen qotarıqlanı a at qarıv vla etiledi. Bu tuqum

8-sur. Atla-av vla ti qalanıvnu kergynyy.

qalav bla da tiş çenil tolady. Atla—av bla da qalaj qalannanь—8-ci suratda көrynedi.

Tiş qalannan zamanda, bicen vylaj veriledi: çajьlv turqan avnu, ne arbadan ne da kapnadan atьv, bicinden tolturadyla. Bicenden toloqan avnu eki qьjьgьnda toqaj-larьndan çьçьmnь qьjьgьn suvuruv tauş etgenlej, atla tartьv bicenni tişni vaşьna cьqaradyla. Tişni vaşьnda qalavculanь biri avnu ьcxьndьgьv qotarqьncь, çьçьm ьzьna—tişni artьna varьv, ikinci bicenden toloqan avnu çenil oquna cьqarady. Vylajda ajtyloqan igi acьq aңla-şьnmasada, ol tişni ysy bla, çьçьm atla kycy bla көzyv-kөzyv çenil oquna avla bla qьsxa zamanь icinde de-menili, 15—metr mijikligi voloqan tişni qalav qojady. Bu tuqum tiş qalavda—4 abadan adam bla at syrgen eki çaş voladyla. Eki adam avnu tolturuv tişni vaşьna bicen beredile. Ekeven da tişni vaşьnda qalavcudula. Bu tiş qalavda çyryryk 4—adamdan birisi bicen çyrytgen avnu qotarьv ьzьna eltivcy volady. 3—sy da av bla tişni va-şьna bicen atdьgьvcula voladyla.

Avla bla igi demenili tiş qalar ycyn, avlanь evle-rine tyşyuv, usta qalaj bilirge kerekdi. Ol sebevden vi-cenni qalaoqan zamanda, ustalanь qalarqa ajьgьv, alanь işlerin vaqalь eterge kerekdi. Bir iş kynlerin bir trudo-denden artьqьraqqa tergerge kerekdi. Tiş qalamaqlьq, kim da viliv, vek qьjьn—aur işdi.

Bu oqarь ajtyloqan laqьmla bla iş vek çenil qoraj-dь. Bicen avqa bir kerege kapna çarьm—tav andanda artьq bicen salьlvьv cьqady. Av bla xar 5—minut caq-lydan bir bicen көltyrtuv varqan zamanda, 1—kynny icinde 40 sentner uzatьrqa vollarqdu. Bu tuqum laqьmla bla bicen uzatxannь xajьrlь voloqanь, тьnc-tav voloqanь

Prikumskij, Proletarskij degen rajonlada kolxoznikle bla biliniв, bu laqьm ulla uryjdy.

Kimge da belgili volub, tişleni vaşlarьn tьq tolturqan, çiti etgen taң qьjьndь. Sora ne igi tolsa da, tişleni vaşь daqьda igi kesek bicen ciririginden qalmajdy. Ol sebevden bicen sьraf volmaz usyn, tişleni vaşlarьn suv kirmezca tьq-çiti qalav, salam tavьlsa, anь bla, alaj volmasa, qatь — çaravsuz zatla bla çavarqа kerekdi.

Bicen çьjoqan, qalaqan, tartxan zamanda, otxa saq volurqа kerekdi. Qalaqan zamanda, papiros tybleden eslemegenlej qavьnьv keterge өc valady. Bir ot tyşgen көzyvde erlaj çyqlatьrca ertdeden esgeriv, bek kerekli zatla hazьr volqanlaj tururqа kerkdile, ne kibik desen: kyrekle, uzun quruqla, daqьda anь kibik kerekli zatla.

Tişle qalanьv voşalaqandan sora, çyrygen adetica төgerekleri, aralarь, ysleri igi çulqunurqа, qьrььrqa kerkdile. Anь kibik tyvlerinden suv kirmezca төgereklerinde suv sarqarqа ilipinle qazььrqa kerekdi.

Tişleni qalaqan zamanda, çel kelgen çanьna aylanьv, bir-birlerinden kenirek eterge kerekdi.

Tav eteklede bicen işlemeklikni usynden.

Bu kitavььq bicen işlemeklikni usynden volub, maşina qarьv bla işlennən tyzleni, syrylyv bitgen em da көv bicen bergen kьrdьklanь usynden volmasa, tav eteklerinde—tik, qulaq, maşina qarьv az volqan em da syrylyv bitgen kьrdьkla az çyrygen volum bla çazьmaqandь.

Ol хьjsavdan Qaracaj oblastda çerleni — qьşььqlanь voluşu bla bicen işlemeklikni usynden bir-eki zat qosmaqьrнь kerekli көryv, qьsxaraq bir vөlek sөz çazama.

Em alqьn—Qaracaj oblastda maşına qarьv bla bicen işlev vьjьlqа deri volmaqandь. Calqan-çьjqan maşinala bla az sanlav tyzyrek çerlede işlegenle volqan esele da, ol tolu maşına qarьvqа sanalmajdь. Oqарь esgerilgenca, vьjьl çanьz Gitçe—Qaracaj rajonda bir bicen calqan maşına stansia quraladь. Ansь aslamььna qol bla işlenedi. Ekincisi—kolxoz—nəgerlikge birleşivge yjleni aslamьь kirivdi. Qalqan—təven rajonlada vytevden degenca kolxoz birleşiv bla işlej esele da, vizni oblastda 3—den birine çuvuqudu. Alaj volsa da vicencilik, malcььlq alqьndan da nəgerlik bla çyrytylyv kelgentda, mьndan arь va kulaklanь—çumduruqlanь aradan qьstav, taş etiv, artьqsьz da bek birigiv işlerigivizge sөz çoqdu.

Усuncysy—tav etekleni, tyzleca volmaj, xanslarь kec keliv, ertde oquna vişiv. Ъzьna ajlanqan хьjsavdan, qьsxa zamanь icinde vicenni işlev voşarqа kerek voladь. Bu ajtьlnqan vaş yc xalini esge albь, bicen işlemeklikni ysynden çerini volumuna көre ajtajьq (brigadalань, çьjьnlanь bicen işge çaraşmaqlьqlarьнь, kerek хазьrlamaqlьqnь, bicen qalamaqlьqnь, daqьda anь kivik көv zatlanь ysynden oqарь ajtьlnqan zatla, Qaracaj oblastda bicen işlevden vaşxa volmajdьla, vaşxa aңьlarqа da kerek tyjyldь).

Bizni kolhozcularьvьz, anь kivik vigerlev mal Ъzьndan ajlanqanlarьvьzнь vicenni kecigiv cьqqan adetleri varьvьzqа da belgilidi. Oqарь esgerilgenca, qьsxa zamanь icinde işlerge kerek volqanlaj, 10—15 kynny kec cьqьv, alaj vaşlajdьla. Vicenni sanь „aslam volsa“ degen volmasa, tатымь malqа çararca demejdile. Alaj yreniv qalqandьla. Kьrdьk caqьv, vişiv, aqьv, tатымь ketgenden sora işlev vaşlaidьla. Bir-birde va tav qavdanna qojyv, alaj caladьla.

Qavdan vicensni malqa çaramaqanьndan sora da, işlerge qьjьnlьqьп bilirge unamajдыла. Qatxan—qavdan vicensni malqa çaravsuz volqanьп vile turqanlaj, malcьla „kьrdьk vişginci“ dev turub, kьrdьk da vişiv aqarqa çetiv, kecigiv qaladьla, ertderekden hazьrlanьr amaltьп kьrdьknь tatьmьп tas etiv qojadьla.

Tav qьşlьqlada lyzlede da bolsun, ertderekden hazьrlanьv, kьrdьk urluq etginci, vişiv qatxьncь, calьv vaşlarqa kerekdi. „Kьrdьklaj calьnsa az voladь“ degenni qojub, kьrdьklaj, tatьmь vla—çaraqan aşlьq kivik vicens işlerge kerekdi. Tav bir kesek azьraq volsa da, көv volub çaravsuz volmaj, tatьmlь vicens işlenirge kerekdi.

Daqьda calqьcьlada allaj adet vardь: „bir az aslam kesalsaq“ dev dьrьnpь ozdurub çьjadьla. Alajьna vek saq volurqa kerekdi. Anь kivik senek auzda, karnada көv tutub ciritivcy adetni da qojarqa kerekdi.

Karna, tiş qalaqan zamanda san etmej, igi tьq-çiti qalamaj, kuz da, qьş da көv vicens sьraf voladь. Malcьla-çalqьcьla kesleri ol çerlerin igi vilgenleri sevevli saq volurqa kerekdile.

Өlcelev vla tişde, gevende nellaj bir vicens volqanьп biliv.

Xar brigadanь, çьjьnpь iş mardasьп tolturqanьп, anь vaqasьп tyz terger ycyn, nellaj bir vicens qalaqanьп bilir ycyn, tişde, gevende nellaj bir vicens volqanьп ajьra bilirge kerekdi. Anь igi, usta өlcelev vla bilirge vollarqdu. Tişni, gevenni ulluluqun vьlaj biledile: tögerek uzunun, inicge volub tevregen çerine deri tyv kenligin, mijikliğin өlcelev, bir-birlerine kerelense, tyv vazьqь kuviceskь

metrlede bilinedi. Andan sora bel inicgesinden төввесе sine deri mijkligin, bel төгөрек узунун өлсөв, bel kenligini чартына керелесе, ол да тишнi belinden оңарь inicgesini biceni vollarду. Тув вазьрь bla ваş inicgesin bir-birine қоşсақ, вытев тишнi nellaj bir biceni volqаны биллиkbiz.

Bicenni көvlygy—сань nellaj bir tartxаны билir ycyн, 1—kubiceskij metr (tөrtgyl-tөrt myjysyne metr сырьь varqan) bicen nellaj bir aurluq tartxаны билirge керекdi. Bicenni çаны qalannанда bir az turqandan sara 1—ajdan, 6—ajdan degessa өлce bla aurluq tartuvu birca volmajдь.

1. Çаны qalannan 1 kubiceskij metr 4—5 pud.

2. Bir ajdan sora " " 6 " "

3. Qalannandan sora 6—ajdan " 6—5 " volaдь.

Sөz ycyн, 1—kubiceskij metr 4 pud tarta ese, тиşде va talaj metr vollarду, аланы ол bir kub. metrni tartxan aurluquna керелеceң, вытев тиşде nensa pud volqаны билликse.

Söz başla.

	Betleri.
Bicen işlevny çenil-çiger çyruşge salıroja	1
Кърдькнь bicençe işlennik zamanь	9
Bicen işlevde brigadalanь, çььnlanь qalaj qurallьq- larь	18
Calqьda kynne işlennik mardala	23
Maşınala bla bicen işlerik brigadalanь, çььnlanь qurallьqlarь	29
Tişleni, gevenleni qalaj qalannьqlarь	35
Tav eteklede bicen işlevny usynden.	39
Өlcelev bla tişlede, gevenlede nellaj bir bicen vol- qanь biliv	41

